

Tabas and practices in connection with the ~~374 pp.~~
Transvaal. Soorga.

s387

K24/7
AM/9/7

D. E. Kamela.

1/35

1.

116

Swiyila

Va-Tonga, va nga la'va hi velekeke, lava ku hanya ka vona - ku famba ku vulavula na ku hanya loku hi nga na kona, hi nga siyeriwa hi vona, a va ri na mikhuva ne milawu ne swiyela na le'swi a swi vuriwa kuri swa hlola. Kambe mikhuva a yi pfuna ku sivele - a yi pfuna ku sivele leswaku le'swo biha swi nga tshuki swi va karata; "Swiyila" na swona a swi sivele leswaku munhu a nga tshuki a ntshunsekela ra makumu e ku endla leswi a swi navelaka, kambe u fanele ku siveriwa e ku naveleni ka yena hi ku vekiwa swiyila leswi nga ta nwi tshimbisa ku endla swilo swešwo hikuva hambi a lo endla le'swi yilaka e sihundleni o ta tiviwa, hikuva i nanga kumbe hosi ya tiko le'yi kotaka ku suse swiyila swa kona.

2.

Mikhuva yinwana ya swona swiyila a yi bihile, lešwo, loko u yi vula, a yi endla leswaku misisi ya munhu ya le thavathaveni yi pfanga yo yima hi ku tšhava.

A ndyangu wa Va-Tonga. Ndyangu ku vuriwa laha ku tamaka tatani na munani na vana. Hambi hi nga vona swešwi, ku ri ni tinsaka le'to tala-tala ta mindyangu, lowu kulu ka tona hi wolowo wu nga hlayiwa e ku sunguleni.

A ndyangu, tatana a nga tshuki a teka nwana wa yena wa wanhwana ku va nsati wa yena; nwana wa sinuna a nga tshuki a teka mana wa yena kumbe makwa yena; na vona vamakwavu va nga tshuki va tekana hi sivona- swa yila. Loko va nga tshuka va endlile swešwo swo tekana, va ta humelela hi khombo le'ri kulu -

3.

va ta fa, kumbe va ta hundzuka, vana va vona, swiphukuphuku. Loko ku tiviwa leswaku unwana munhu u tekile makwavo, kanwe - kanwe nanga yi fanele ku vitaniwa yi ta va lunghisa, hi ku va nyika sivindzi va sekelana hi meno.

Loko makwavu wa sinuna a nyenyiwa yena nanga a a nwi tshungula hi ku tlhavela djaha leri simanga a makatleni.

Wansati loko a tikile a mutini, a nga tshuki a nwa mati ya le nghotsheni a nga ranganga hi ku ya bakanyela switsanana a hansi

a halaka, loko a nga šwi endlangi, nwana la'nga khwirini u ta va dabadaba.

A nga tshuki la' tikeke, a tshama a khondlile mavoko e mahlweni ka mindhumbi ya yena, nwana a nga ta velekiwa ší ri šigono.

Wansati a nga tshuki a veleka nwana la' sungulaka hi mulenge
4. a huma, nwana yaloye wa hlola, o ta dlaya vanhu va tiko o fanele ku dlawa kanwe.

Manana a nga veleki mahahla, ya hlola ku fa ka vanhu, na vona a va pfumeleriwe ku hanya.

Loko nwana a ri k kari a kula a ha ri nthanana mana wa yena a nga thuki a vulavula na lava a va ri šighangu šwa kwe, nwana a nga fa.

Nwa o fanela ku ranga hi meno ya le hansi ya mila, ya le henhla a ta hundula nwana dangameno, loko a nghena laha ku nga na muwabyi, wa fa šwikanwe.

Ku dlawa ka vana valavo va misaka yaleyo yi nga hlayiwa ku endliwa hi vakhegulu, va virisa mati kutani va teka vulongo va byi ndzovetela e nonweni wa nwana va tšhela nwana wa kona a fa.

Wansati loko a humeriwe k hi khwiri, nwana wa kona u hošwa e khuwanini ku tlhela ku bošwa khuwana e hansi kutani ri ya khubumetiwa e nambyeni kumbe a šitsevatseveni laha ku tshamaka ku ri kari ku tsakama, wa nga tshuki va nwi lahla laha ku omeke.

Muferiwa kumbe ntšwedyana a nga pfumeleriwe ku hlamba mmiri wa kwe, kumbe ku ambala le'šwo saseka a tibombisa, kambe u fanele ku tshama a torile tsumane, ku fikela loko nanga yi ta tlhela yi nwi lulamisa. Va ri a nga ta dlaya vavanuna loko a etlela na vona - wa "hisa", na kona a nga pfumeleriwe ku šinga vana va vanwana, na šwukudya a nga šweki.

Muri wo susa šwiyla šwa nsati k loyi i phungula. Ku ošwa maribye marharhu kumbe mune a ndzilweni ku tšeleriwa mbita e
6. hansi, le'yi teleke hi mati la' titimelaka. Ku lava sangu ri biyiwa wansati a enghenisiwile e ndzeni ka nšanša wa kona; maribye a tekiwa hi rinwe - rinwe, a hošwa a ndzeni ka mbita.

Wansati u ta huma nyuku a dzuka nyuku šwinene, kutani ndhaku a tlhaveriwa mmiri yo susa makhuma ya kwe, se u bhasisiwile, x u tengile, a nga tlhela a hlangana na nuna wa yena.

Loko nwana a hanyile u fanele ku thyiwa vito. Ri fanele ku va vito leri vakokwa wa nwana a va ri nero. Nwana u langutisiwa a ri x unwana wa lava a va file, kutani a g nga tlhela a vuya hi ndlela ya vunwana. Nwana wa mativula u langutiwa ku va yena mudyandzaka ya tata wa yena. Loko tata wa kwe a ri hosi, na yena
7. nwana u ta va yona, loko mukhalabye a ta x va a file.

Tinguvu leti a x ambešiwaka tona u ambešwa ta šisati loko a ri wanuna, va tšhava lešwaku a nga ta dlawa hi vavanuna a nga vi hosi. Nwana loyi na kona u hlongoriwa tšwinwe ne mana wa yena, a va pfumeleriwe kutshama laha tatana a nga kona, va hlongoriwa ku fana na loko munhu a hlongola mbyana.

Nwana wa hosi u fanele ku yimba hi yena a nga va wo sungula ku yimbisiwa loko tintangha ba yena ti wela. A šwi laveki ku ri a tshama a ri šuvuru. Loko a nga yimbanga o hava rito, a nga yingisiwi hi munhu i rabyana. Ku yimba ka khale a ku teka kumbe tinhweti tirharhu. Vafana a va tshama nhoveni, va nga ambalanga ntšhumu, va nga funengeri ntšhumu. Murundzu wu endliwa hi tinhweti ta vušika. April, May na June. Nkumba wa vona i ndzilo
8. lo'wu tshweriwaka e sungwini. Va byeriwa ku hada byanyi va luka makenya. Hi wona la'wa va funengelaka wona. Swakudya šwa x vona i vuswa le'byi tisiwaka x hi vanhwanyana. Na vona a va funengeri ntšhumu va ambala ntsena tinguvu ta šwitlhekutani. A va yi e makaya, va tshama kwala va šwekaka kona, va eilela kona.

Vafana a va ševi vušwa bya le ngomeni, kambe va katla vušwa ni marhimila, va pfuva šwinwe ne makondlo lawa va rhiyaka. Va dyela e šwitshengeleni va gwadamile hi matsolo.

Vanhwanyana la'va tisaka šwakudya a va pfumeleriwe ku wona sungi va huwulela va ri kule va ku: "Ha tšwhoo-oo" Midzabi yi ta hlamula yi ku: "Tšwhana nkongo wa ku, ha šwi tiva le'šwi ku hisaka."

Vafana va dyondzisiwa mpundzu na na madyambu milawu leyi

/va fanekeleke.....

- va fanekelake ku yi tiva hi nhloko. Va biwa va anwisiwa mbuti
9. ya mivele le'yi kulu. Mbuti ya kona hi leyi. Midzabi yi teka tinhi yi tshovelela ti ringana na ritiho ra wena le'ro leha, tinhi ti enghenisiwa e mavangweni ya tintiho, kutani va etlerisa voko hi rihlanguti ra rona, va ghemba kwala k henhla ka rona. Swi vava ngopfu šwešwo, hambi mo ringeta nwina vahlayi.

Milawu le'yi va dyondzisiwaka yona hi yo rhukana, ngopfu vavasati; kambe na milawu yo tšhava vakulukumba, na ya ku hlayisa tihomu na yinwana, va dyondzisiwa Milawu ya le ngomeni u nga yi kuma e ka vakhalabye loko u va šavelela šwinene kambe u ta va u katekile ku kuma mukhalabye la'nga ta ku hlayela yona; hikuva a yi pfumeleriwi ku byeriwa munhu. Ringeta, kumbe u ta va na dzombo, a hanti!

10. Leši dyondzisaka vafana vanhenha loko va ha ri a ngomeni i ku dya nyama ya munhu. Yi katsiwa na vušwa bya vona. Vafana loko va yile kaya a va pfumeleriwi ku vula ntšhumu ša le'šwi endliweke e ngomeni, loko vo hlaya, va ta pfaleka šwifuva, va hundzuka timbheveve.

Siku wu tšwhaka, murhundzu vafana va pfušiwa wa ha ri mpundzu, va tshutshumela e šidziveni ša mati, kambe va nga tshuki va langutisa e ndzhaku. Vakhalabya hi vona va salaka va hisa sungi va kona.

Loko va humile nambyeni, va totiwa tshumani, hikuva se va hlambile mhamba leyi a va tshama va tipyitlile hi yona. Va fanisiwa na vatšwedyana, a va vulavuri na munhu, a va langutisi henhla loko va famba, kambe e hansi va ri karhi va gogondjela hi šwi nhongana le'šwo lala.

11. Va famba khwatsi ku fana na rimpfani hikuva va anakanya ku tshikela makumu tindlela ta vufana, va enghena e ka ta šinuna.

Va ti thya mavito la' mantšwha lawa ma nga na mihlamuselo. Sikombiso: "Marilele" šwi x vula lešwaku mufana wa kona u rilerile vatšwari va yena lešwaku va nwi yisa a ngomeni.

Mavito lawa, u nge byeriwe wona loko u nga humesanga ša ntšhumu šo k'a lula - ~~ku~~ huku, risonga hambi yo va mbuti.

Vavasati vona hambu va nga humesa šo alula, va vafanele ku rhanga hi ku biwa hi šwigwamatshuku hi kona va nga ta byeriwa vito ra šinuna.

Vanhwanyana va Va-Tonga ngoma ya vona i ya vukhomba, vona va heta Nhweti va rilerile e ka manana wunwana. Ngoma le'yi
12. kulu hi ku petiwa e matini wa ha ri mpundzu, na vona va rhuketela vavanuna ngopfu loko va tshuka va humelela laha va nga ta va petile kona khomba.

Va dya šwo fana na šwa vafana, a va funengeri ntšhumu na vusiku, na vona ngoma ya vona yi endliwa na vušika. Milawu va dyondzisiwa, ngopfu ya lešwi va nga ta etlerisa šwona ne vanuna va vona.

Yinwana milawu ya šitšhavu e henhla ka vakhegulu, vakhalabya, va dyondzisiwa. Mavito va ti thya la'mantswha. A aluriwa loko u lava lešwaku va ku byela wona.

Vanhwanyana la'va i tintangha ta vafana la'va humeke ngomeni. Va huha šwinwe, na kona va teka vona loko va lava vasati.

Hi ta vona šwešwi ku teka ka nwana wa hosi.

13. Nwana loyi, u fanekela ku laveriwa nsati e tindlwini ta vuhosi. Hambu a nga teka kunwana laha a ku randzaka, nsati yaloye a nga langutiwi tani hi loko ari nsati wa yena.

Nsati la' nga ta veleka hosi u fanele ku huma e ndlwini ya vuhosi, a tekiwa hi šuma le'si nga humesiwa hi vanhū^{va} tiko ra tata wa yena.

Milawu ya ku hlomisa nsati yi nononhwa ngopfu, hi to pambula yinwana ntsena. Loko va suka a kaya, va fika laha ku nga na mahambanu ya tindlela, hlomisa ri tshama e hansi, a ri fambi, ri fanele ku aluriwa; laha ku periwaka nambu kumbe gova, raluriwa kuri ri pela; loko va fika e nyangweni ya muti wa djhaha, raluriwa kuri ri enghena; loko ri fika e ndyangu, loko ri
14. nyekiwa x sangu ku tshama e ka rona; loko ri nyekiwa mati yo hlamba mavoko, šwakudya kuri ri dya ku voniwa šikandza, hikwašwo šwešwo šwi hela hi ku aluriwa.

A ndlwini, nuna wa rona u fanele ku humesa homu loko a

s387

randza ku ri endla vusati. Hlomisa loko ri vuya e matini ri fika ri tshama na mbita e nhlokweni ri nga rhuli, hambi ku ri ku ri rhwele tihunyi. Mavele loko ri tlhokola a ri tšheri mati loko va nga si ri alula, vušwa a ri phami loko va nga si ri alula. Kunene i utirho lo'wu kulu ku hlomisa nsati wa Mu-Tsonga, wena u ri yini-ke?

Loko u tekile u sungule x vasaka byo nonoha ku leyi hlayisa. Tata wa nsati wa wena nšwinwe ne vamaana wa yena wena nuna u va
15. vula vakonwana. Hosi ya nsati wa wena, ni x nsati wa ndzisana ya nsati wa wena, hi vona vakonwana la'va kulu šwinene. Vanhu lava vambiri a ku dyi bulu na vona, a ku vulavuri na vona mi langutene hi mahlu, u fanele ku lava unwana a ya ku vulavulela na vona loko u lava ša ntšhumu e ka vona.

Kambe tata wa nsati ni mana wa kona, loko u humesile ša ntšhumu, wa vulavula na vona. La'va nga tšhavisiki tindzisana ta nsati wa wena ta šisati, vona vahariva va wena, u kota ku dya na vona, u huha u phakatana na vona. I vasati va wena. Loko u navela nhlantšwa u nga teka unwana wa vona.

Sana šitšhavu leši ša vukonwana ši endleriwa yini? Ndzi
16. tshemba lešwaku va ri siku rinwana u nga ta vagangisa; u va teka va endla vasati.

Se hosi yi tekile, yi hlomisile yi dynhele yi siyile vana, na vona va tekile a hi voneni šwa rifu ra yona.

Hosi e ka Va-Tsonga yi langutiwa ši ri šilo le'ši kulu ngopfu. Yi nisa mpfula, yi kurisa na ku nonisa masimu hi nsuku, yi susa mavabyi e ka vanhu, e ka šwifuwo na le ka mavele; Loko yi vula šilo hi nomo wa yona, šilo šešo ši ta endleka; timbowu le'ti byariweke, hambi yi ri mihandu ya nhova, loko šwi vapfile hi yona yi sungulaka hi ku luma, hikona vanhu va nga ta sungula ku dya. Ndi vurile kambe lešwaku hosi yi susa mavabyi e ka mavele.
17. Loko tiko ra hosi mavele ya kona a engheniwile hi rivungu, hosi yi lerisa malandza ku famba hi masimu ya vanhu, va thuvula vele rinwe va tisa e ka yona.

Mavele a ta tshunguriwa hi murhi wa hosi, kutani rivungu ri ta hela.

Lešwi hosi yi langutiwaka hi vanhu ku va na matimba la'wa yo tano, na le ku feni ka yona ku endliwa timhaka to nonoha to hlamarisa.

La khomeke ntsumbu wa hosi, ndzi nga ku wa mufi, ne la tseleke sirha, kumbe loyi e ka vona ku nga humelela rifu, kumbe loye a nga šewetana na munhu loye a khomeke ntsumbu wa mufi, kumbe loye a nga wela hi ndzhuti wa munhu loyi ku nga na mufi e ka vona, a šwi faneri kuri a ta tshama na vanhu a nga si ~~xx~~ randzuluriwa hi nanga.

18. Laha mufi a etlele kona yindlu ya kona a ku tshami ntšumu, šwibya ne nhundzu ya kona šwi fanekela ku humesiwela e handle, šwi šuviwa hi miri le'ya matimba ya nanga, loko šwi nga /si tlhela šwi tiriswa.

Yindlu yi fanekela ku šuviwa, yi vaveleriwa, yi tlhela yi sindziwa; hi kona vanhu va nga tlhelaka va enghena e ndzeni va etlela. Swiyila šwešwo hi ta ringeta ku šwi hlamusela hi vukulu bya matshamelo ya šwona.

Sirha ra mufi

Va-Tsonga, e miehleketsweni ya vona e henhla ka ku fa, va anakanya lešwaku mufi u ya tikweni le'ri ntšwaha, laha na kona a nga hi ndlela yo fana na yaleyi hi hanyaka ha yona e misaveni yaleyi hi nga ka yona.

19. Sirha ra mufi ri tšeriwa ri pimiwa ku va "yindlu" yo tshama no etlela, kambe-kambe ku fanele ku va na šivava šo orhela kona masana no wisela e ka šona ne nhlikanhi. Timhaka teto ti ~~fx~~ fanekela ku anakanyiwa šwinene-nene hi vatšeri va sirha.

Mufi loko a lahliwa a nga etlerisiwi hi šikosi kumbe ku pavalalisa hi khwiri a nga ta tlhela a pfuka a tiva laha a tshamile kona, kutani a ta karhata vahanyi, kambe u fanele ku ntluntlamisiwa hi milenge, a tsemiwa maghanu, loko va nga šikoti ku khotša šwirho šwa yena. Ku endliwa šišwešwo, va ri hi kona a nga to na pfuka a nga fambi a karhata vanhu hikwako, kambe u ta famba a langute henhla, a nga ta tiva laha a nga tshama kona khale.

s387

O heleketiwa e sirheni na šwilo šwo tala; loko a a ri wanuna, u nyika vurha ne miseve, a ta kota kuma šwo hlota hi šwona a

20. tikumela nyama, wa wansati o nyikiwa timbewu to fana na makhaha, nwahuva na mphoho, leti a nga ta šweka byalwa na madleke hi tona; ta mavele, a ta kanda vušwa; ta mihlata, mitsumbula, mithada na matambala, a ta hundzulela ha tona siku a nga rhandziki ku dya vušwa; ta tinhwembe ne tinyawa ne timanga a ta khusa miroho a, kandzela. Ku tšheriwa na mati e sirheni, a ta titimeta mufi lešwaku a nga hundzuki šivayi.

Loko ku file nkulu wa muti šwiyila le'šwi kulu hi lešwi:-

- (a) tindlu ta yena ti fanekele ku namuriwa šwihlungwane;
 - (b) ntsumbu wa yena wu fanekele ku phutsheriwa hi dzovo ra homu;
 - (c) o fanele ku lahliwa e x tshangeni ra tihomu, a ta pfa a ti
21. twa loko kunene ta ha ri kona.

Va-Tsonga vanwana a va tolovele ku lahla nwini wa muti šwinwe ni vasati va yena, na vatukulu lešwaku va ta nwi tirhela kwale ndzhawini ya va fi. Vona a va nga dlayiwi hi tlhari, kambe nkarhi x walowo va seletelaka sirha, k hikuva a va tshamisisiwa kusuhi ni sirha, a vo susumeteriwa e ndzeni va ri karhi va ha tšopeta.

Tinoni ta mufi a ta ha pfumeleriwi, loko tiri ta vavasati, ku vona vavanuna, ti fanele ku tshama nhlikanhi hikwawo ti tumberile e tindlwini kumbe a šwihlahleni le'šwo tlhuma, ti ambele byanyi, ti byevurile ne misis. Ti humele e handle x loko ku te "mphi" na madyambu. Swambalu šwa šwibetsa le'šwi u šwi vonaka e mikolweni ya vavasati šwi vula mambalelo ya ku fa. Loko ku byevuriwa misisi ne ku ambala mabyani ku endleriwa letšwaku mufi hambu o hlangana na vona a nga ha va tivu.

22. Mavito x ya vona na wona ya hundzulusiwa, va ti thya manwana lawa mufi a nga ya tiviki. Ku hundzulusiwa ka mavito ya vanhu ku famba ku ya fika na le ku hundzuluseni ka mavito ya šwifuwo na ya mirhi. Na rona vito ra mufi ra hundzulusiwa, na šwona ri nga tshiki ri kumbukiwa, loko vito ra kwe ri ri "mbuti" ri fanele ku vuriwa hi ku ri "sihari-le'šo-loko-širila-ši-nge: mee". Vutisa e ka Mu-Tsonga wa šinuna kumbe wa

/šisati.....

šisati ku ku byela vito ra yena ra šwikwembu, hambi a ri loye a nga Mukriste, u ta twa lešwi a nga ta ku byela šwona u to i William kumbe Maria, a nge ku byeri rona vito leri a ri tshembeke šwinene. A hi tlheleleni e ka vaferiwa la'va tshamaka e šwihlahleni kumbe e tindlwini, hi ya vona lešwi va dyisaka šwona šwakudya šwa vona.

23. Vanhu volavo, va vekiwe nhlambulo hi mhaka ya ku humeleriwa hi khombo. Kutani la'va khomeke ntsumbu la'va tšeleke sirha, ndzi nga ku: mašaka ya mufi, a va faneri ku khoma šwakudya šwa vona hi mavoko, hambi šwi nga va šwi bya, kambe va fanele ku a dyisiwa hi la'va nga yiriki, kumbe va tidyela hi milomo va nga tshuki va khumba tindyelo. La'va vadyisaka va fanekele ku tivonela šwinene lešwaku va nga va khumbi, hikuva loko va lo k'endla šwešwo, na vona va ta va puweni ro yila k šwinwe ni la'va yilaka.

Mikari ya ku yila ka la'va feraweke ya hela hi vukulu bya vutshamu bya mufi loko a ha hanya. Loko yiri hosi ya tiko ku nga hela lembe a ha riliwa, kambe loko o va ntakweni ntsena, nkosi wu nga heta nkarhinyana wo ringana tinhweti tirharhu. Lo'ya tsemaka mikarhi ya ku rila na ya šwi yila hikwašwo i vanhu vambiri ntsena, k hosi ni nanga, le'yi vuriwaka "dzwodzwi" hi

24. lešwaku nanga le'yi kulu. Hi ta hlamusela šwinwana šwa ku susiwa ka šwi yila loko nanga yi nurhulula šwa mufi loye a dlaweke hi ndlati.

Va-Tsonga e ku tšhaveni ka vona e henhla ka rifu ku va endlile lešwaku nkarhi wunwana va fa x nkarhi wa vona wu nga si fika, kambe va dlawa hi timpfalu ta vona ta vutoya. Tilo i šilo le'si dlayaka kunene. Ngopfu a ri twanani na lešwi vanhu va šwi endlaka-ku tumbela e hansi ka mirhi, ku famba hi ndlela, kumbe masenga na masindza ya rišaka ra tinsimbi tinwana!

Šwi yila šwa l'a dlaweke hi udlati, kumbe šingwangwalangandza, loko šisapateriwa, šwi fambelana na šwi yila šwa munhu loyi a nga fa hi vuvabyi, e ku susiweni ka šwona, hambi ku hambananyana ku ri kona e malahlelweni ya ntsumbu, kambe a hi ngopfu.

s387

25. L'a dlaweke hi tilo langutoka a ri l'a tšhevisaka ngopfu, munhu a nga tshuki a ya a ndshawini leyi a feleke e ka yona, a nga tshuki a khumbiwa, hambu ku ri hi šilo le'š'i nga ša yena, mavele, hambu a ri nkundleni, šikomu na šwinwana šwibya. Kwalaho hi kuma mitirho ya nanga yi laveka šwinene-nene ku tlurisa mpimo, ku ta lulamisa timhaka hikwato ta malahlelo ni malulamiselo ya šwa mufi.

Ndzi vile na nkateko wo va kona siku leri ku lahliwaka wansati l'a biweke a dlawa hi šingwangwalangwandza.

- Nsati loyi, a a yile e ku hlakuleni e šikoveni ša kwe le'š'i nga tlhelo ka šinambyana, hi nkari wa ndzenga hi nhweti ya January. Vafana a va riserile mitlhambi ya vona ya tihomu ni timbongolo kusuhi na nsimu ya nsati yaloye a a pfa a holova na vona loko tinwana tihomu ti šothela e maveleni ya yena. Nsati loyi, a hamba a hi ghanyela hina la'vakulukumba a ku hi hina hi va byeletelaka ku ta ta risela kusuhi ni nsimu ya kwe. Hi loko nkarhi walowo tilo ri sungula ku pfuma hi matimba, manani loyi o suka l'a nsinwini o ya tikhegetela e hansi ka murhi wa ntoma wu kulukumba, lowu a wu mirile kwalaho nsinwini. Varisi, nkari lowu tilo ri nga vandlamuka himatimba va nwi vonile manana loyi loko a sekeleka a wa hi mombo, kambe, mi va tivaka vafana, vo hleka, no ta ta hi byela, hayi, a šwi kona!

E ndzaku ka mpimavayeni mašaka ya nsati loyi va languterile ku vuya ka yena, a pfa masinwini kutani va nga nwi voni; hi loko va ku: "a, a - lešwi mikarhi yinwane ku ngo ku ri tani a vuyile, namuntlha u lo ta khome hi le'šo fa na yini, kune-nwe k vafana, mana' wa šidyohi a mi nwi vonanga kwale a mi rise kona-kee?"

27. Vafana hi loko va sungula ku hlamusola hi lala timhaka ti fambeke ha kona. Nsati wunwana a a lombile ribayi ra mufi na mpundzu, lešwi a a twa širhami kambe kanwe-kanwe loko a yingisa vafana lešwaku nwini wa rona o biwile hi tilo - "bakna" a ri lahlela kule a sungula ku tšhava na ku rhurhumela hikuve a a ri na šilo ša munhu loyi a nga mufi. Vanwana va ku: "u fanekela ku yisa ribayi leri, e ka nwini wa rona, kwale a nga fele kona,

s387

u fika u nwi kapeka e henhla." Kunene u kanyile mbilu a endla lešwi va nwi byeleke šwona; e ndzaku ku ya tivisiwa hosi timhaka ta mufi yaloye.

Hosi loko yi šwi yingisile, hi siku le'ri tlhandlamaka yi yile yi ya teka nanga ya yona. Nanga yoleyo yikulu šwinene, hi yona yi biyaka muti wa hosi, lešwaku valoyi va nga tshuki va enghena kona va karhata, kumbe va nga tshuki va rhumela mirhi le'ya matimba le'yi nga dlayaka munhu e mutini wa le hosini.

28. Tinanga le'tikulu a ta ha kombisi šwa vunanga bya tona hi ku ambarisa šwa šinanga, a ti vakeri šwidlodlo lešwi nga rhungiwa hi madzovo ya tinharhu na šwintlenwane, na ku tiphamba hi madzovo ya tinyoka e rmirini wa tona, ti tlhela ti rhwala titshevele le'ti nga endliwa hi madzovo ya vamanghovo, timbila kumbe madzovo ya vamatšwikitoho; mirhi ya tinanga ta manguva lawa, yi tshama a minkanseni le'yi va ka hina va yi vulaka "maphusumente".

Loko yi fikile laha mufi a weke kona e hansi ka m mufi yi humesile rimhondzo ra homu, leri a ri tatiwile hi murhi wo tsepuka ku fana na timhangani, a yi enghenisile rinhi e ndzeni ka rona.

- Yi rhangwe yi fika yi rhalarahala ndzawu leyi sirha ri nga fanekelaka ku tšeriwa e ka yona. Yi kombeta hosi ndzhawu leyi. A ku ri kusuhi ne nambu e tlhelo ka šidziva, a rivandzavandzeni
29. ra šilogo. Hi le nga tšwuka mahlo hi ku tšela sirha ra kona - ke, siku rero, pho ma ší tiva šilogo, a ší engheni mati ya ~~ntš~~ ntšhumu, šwi engetelana na lešwi tihomu ti nga gandletela se vumba ri lo khomana ri oma ri ku whi!

Hi loko nanga yi teka rimhondzo yi šuva ndzhawu yaleyo e ndzaku yi lerisa lešwaku ku tšeriwa.

Vakhegulu varharhu, mašaka ya širha, vo ta ku 'pya', va fike va yima kule na hina; loko nanga yi va vitamile va tshinela kusuhi, yi lerisa lešwaku ku tshiveriwa ndzilo kusuhi na murhi laha mufi a a ri kona, a ndzilweni lowu, ku hošiwile murhi lowu vamanani lava va fanekelake ku wu dzaha. Va va nkhisamisile

/tlhelo.....

s387

tlhelo ra laka musa a wu mbulukela kona. Va wu dzahile murhi, va entshemule šwinene vamanani lava, va kondza va khapitselana hi mihloti e mahlweni, marhimila na rihlakahla šwiri karhi šwi

30. širirika; loko ndzi langutile nanga hi ku yiva, ndzi yi vona yi nwayitela yi hlekelela loko yi vona šwešwo.

Loko yi hetile ku va dzahisa na ku va entshemurisa murhi walowo, yi va lerisa lešwaku va kakatsuka va yima, yi teka rimhondzo le'ri teleke hi murhi lo'wo tshepuka, yi pfangangetile ni mirhi yinwana, yo siriwa, ya mušaka wa ntima, wo tšwhuka yo basa, le'yi vuriwaka "rivandza", kutani yi enghenisa rinhi rinwana, le'ri nga fayeteriwa šwitsongo e makumu, e ndzeni ka rimhondzo, na roma rinhi leri, i murhi. Kutani yi peta rinhi e rimhondzweni ri huma ri ri karhi ri širirika hi murhi walowo, ri hašwa e ka vasati lava, na va ha funengerile mikumba ya vona va yimile va fularhele nanga. E ndzhaku va byeriwa ku hundzuluka va komba nanga šwikandza. Yi haša mavoko ya vona, e šwikandzeni,

31. milengeni na le šwikunwanini. Nanga yi va lerisa ku funungula mabayi va ya veka hansi, yi va haša mmirini, e ndzhaku, ku sukela a šikosini ku fikela a šwiredzeni, va hundzuluka, yi va haša ku sukela e mombyeni ku ya fika e šwikunwanini. Wa tiva murhi lowu, a wu endliwile hi mati yo titimela, loko wu nghena e mairini a wu va titimeta kutani va pfanga vo "thukwa" loko va twa ku titimela. Hambi lešwi loko va endliwa šwešwo a šwi vonaka va nga šwi lavi, a ku vanga na wunwe la' hlamuleke nanga, kambe va kombisile šitšhavu le'sikulu o k ku hašiwani ka vona hikwaku.

- E ndzhaku, loko yi hetile ku nurhulula vavasati, yi ya e ka mufi. A va nwi funengetile hi bayi re ri x ri nga ta na luya a a lombile. Yi haša e henhla ka bayi ku sukela e milengeni ku fikela e nhlokweni, loko yi lava ku nwi funungula, nanga, yi
32. rhangha hi ku hi byela, hina lava a hi yimile kwalaho, hi tshimela e ndzhakunyana. Hi šwiendla hi ku hatlisa. Kutani yi funungula mufi, la'nga wa hi mombo, yi nwi haša ku sukela e milengeni ku ya fika e nhlokweni. Nkarhi walowo a yi ri karhi yi vulavulela murhi wa yona yi ku: "Wena murhumeri wa tilo a ri ku tlheleli

/ri ku.....

s387

ri ku dlaya, na loko u nga fi u dlaya hi tilo, wo npe u nga penga na tiko, na vona vasati lava va nga ta lunghisa mufi loyi makhombo ya vona a ya suki a ya ka Sivuri na Nkhavelane."

(Nhlamuselo ya x Sivuri na Nkhavelani hi letšwaku hi laha Va-Tsonga va humaka kona, hi kona ku nga suka tinanga le'to sungula, leti a ti kota ku susa šwiyla hi mirhi ya tona le'ya matimba).

33. Vamanana va susa mabayi ya vona, va ya tsukumeta lahaya, se va enghenela ku lunghisa mufi kuri a ta yisiwa a sirheni. A ku ri hava na ndzhawu na yinwe leyi a yi kombisa vutoya, kambe šwirho šwa vona na miehleketo a šwi ntshunsekile, a va tirha hi timbilu ta vunhenha hikuva nanga yi va nurhululili.

E ndzhaku ka loko šwi herile, vavasati na vona va sele kwalaho a ku ri na mufi, nanga na hina hi tlhelela e ku tseleni ka sira.

Mufi hi loko a tisiwa hi vavasati valavo, e a nga rhwariwanga hi madoda, va fika va nwi enghenisa kambe e sireni va ri vona. Hi komberile ku ri va hi pfumelela hi endle šikhongelo kwalaho, hayi, va pfumerile. Se loko hi hetile, va seletela. Nanga yi engeta yi teka rimhondzo ra yona, yi haša vatirhi valavo a va tsela sirha, yi enghenela šwitirho, na šwona yi šwi nurhulula; e

34. ndzhaku yi hi vutisa loko na hina hi nga nurhululiwa, kambe nhlamulu ya hina hi yi kobile Buku, hi ku: Loyi x hi hlayaka timhaka ta yena laha Bukwini leyi, na šwona loyi manana, moya wa yena wu yeke e ka yena, o na matimba yo hi nurhulula.

E sirheni mufi a nge nyikiwanga šwilo šwo tala ku fana na mufi l'a nga dlawa hi mavabyi, kambe nanga yi ve lerisile ku nwi nyika nwahuva na mbewu ya tinyawa na šitsembe šo ka hi šona mati. Sirha ra kona a va endlanga šivava, va te u ta tshama yena a ri karbi a titimela hikuva wa hisa, u biwile hi tilo hi šona leši nga va endla kuri va nwi lahla e tlhelo re šidziva ša nambu.

35. Vatirhi va nga si hangalake ve nyikiwile pipi, le'yi teleke hi murhi wunwana wo khandliwa, loko nanga yi lumekile pipi leyi, yi nyika x unwana na wunwana x wa vetirhi lava, va lombetana hi yona va dzaha va khohlola. Se hi hangalaka hi tiyela e makaya.

/A hi.....

s387

A hi tshamangi nkarhi wo leha hi nga si twe manwana mahlori ya tilo. Manana unwana a a vuya e masinwini, a a yile ne vana vakwe va vanhwana, nuna we kona a a sele a kaya. Loko tilo ri sungula ku pfuma, nuna loyi, a teka nhonga a ya hlenganisa nsati ni vana. Va te va ha ku hundza murhi wa ntoma tilo ro engeta ri pfuma hi matimba, nuna ni vana vo tsutsuma va ya mahlweni, nsati o sela a khegetele kwalaho murhini. Yo fike ndlati, yo hisa marhavi ya murhi walowo hi le henhle, nkundzula wa kona w

36. wo te ta fika e ka nsati loyi, o wa hi mbukwana wa ku tshava, nuna na vana vo tlhela, vo ya yima kwalaho a ku ri nsati yaloyi, kambe e va nwi khumbanga. Nuna u lo hatlisa a ya vitana nanga, hikuva muti wa yona a wu ni kusuhi.

Loko yi fikile, yo humesa a tsheveleni ya yona, murhi lowu wu vuriwaka "nwantshemulu", i viriviri ri nge siriwe Swinene ri tlhela ri katsakatsiwe na mirhi le'ya ntima ku dlaya mihlovo ya rona. Hi loko a dzahisiwa, kutani a entshemula.

Timhaka ta le ndzaku hi leti, ku yiwile a mungomeni ku ya hlahluviwa. Ku yile w venhu va va nsati luya a nga dlawa hi tilo. Mungoma u fike a kombeta nuna wurwana wa mukwenihi. Nuna

37. loyi, a a ri mukriste, kutani a nga kwinihanga hi mhaka yo randza ku teka vavasati, yena o lava ku va nenge yo hlahluva hi marhambu.

Loko va nwi levumbile vuloyi a nga ha yimanga u lo suka a baleka e ye tshama e tikweni rinwane, a siya nsati ni vana. A va ku va lava ku nwi tshema hi Swehloka.

Hina ve Kriste, a hi tshikeni ku kwinihe hi tlhelela e ku hlahluveni, loko swi nga ri tano, va ta hi vula valoyi kutani hi ta tsutsuma hi siya vasati, vana, na tiko re hina.

Siku rinwana hi te hu hundza, ho kuma ku ri na tsima ro gawula murhi lowuya, va hlengelete marhavi ya kona, va ye hisa.

38. A ku tekiwanga na rihunyi na rinwe ra wona, na wona ndzilo wa kona a ku yanga munhu e ya wu orha.

Silo lefi hi fi vonaka e ka swiyila w leswi hi nga swi thala he leswaku "Va-Tsonga va tshava ngopfu rifu."

s387

E ka tindzima le'ti tlhandlamaka šwešwi, hi ta ringeta ku vulavula hi tlhela hi khamba timhaka tirharhu le'ti humelelaka ngopfu e šikarhi ka Va-Tsonga, le'ti na šwona ti fanekeleke ku endliwa, hikuva hi tona ti nga nsinya wa ku hanya ka munhu e šikarhi ka Va-Tsonga, loko ti nga endliwanga, Mu-Tsonga a nga vuri lešwaku i "munhu", u vuriwa ntsena lešwaku i "nyama-ya-valoyi," kumbe "Nyamayavo" ku vula hi ririmi ra Sitsonga ra šinanga. Timhaka ta kona hi leti, hi kusungula na ku landzelelana ka tona:-

39. 1. Ku biyiwa ka muti loko wu lava ku akiwa,
 2. Ku biyiwa ka munhu e ku hanyeni ka yena
 3. Ku biyiwa ka munhu loko a lava ku ya e:-
 (a) Ku verengeni,
 (b) Ku endzeleni ka mašaka,
 (c) Ku šaviseni ka bindzu.

Muti wa Mu-Tsonga a wu ruriwi wu ya akiwa hi nwana wa yena wa šinuna kumbe wa šisati, hambi a nga ntukulu wa kona loko tata wa kona, - nwinyi wa muti a ha ri kona. Mhaka yabyo a yi vuli loko a file, kambe yi vula ntsena loko a ha hanya. Hambi a lo endzela e kule, a ya tshama malembe la'yo tala, a nga ha hatlisi ku vuya, la'va nga sala kwalaho kaya, va fanekela ku tshama kwalaho ndzhawini yaley i a nga va siya e ka yona, ku fikela loko

40. a vuyile e kaya kumbe loko a file kwaley i a nga endzila kona. Ntsena hosi ya tiko kumbe nanga, ya šwi kota ku rhurhisa muti walowo loko ku humelela makhombo lawa tinhlolo ti nga ta ya vula lešwaku ya tisiwa hi lešwi va nga ka va nga sukangi kwalaho; hikuva e ka Va-Tsonga mavabyi, rifu, mpfuno, ku lamala, mpfula na ku tshumba išwilo le'šwi tisiwaka e ka munhu hi šilo kumbe unwana munhu loye a nga na matimba yo tlula ya vanwana.

Hi kwalaho muti loko wu lava ku rhurhisiwa wu fanelaka ku susiwa hi nwini wa wona, hikuva yena nkulukumba o lulamisiwile khale hi mirhi ya šikhale.

Nwini wa muti ne nsati wa kwe l'o nkulu va pfuka wa ha ri

41. mišo šwinene va ya a nangen i le'yi kulu. Va fanele ku va va

tamerile ša ntšhumu šo fana na x huku, va ta tsutša tshevele na lešwaku mahlu ya tinhlolo na wone a ta kota ku pfaluleka a vona la'va taka ku ta byeriwa lešwi va nga šwi tiviki šwa le mahlweni.

Nanga i munhu wo tihariha šwinene, u dyondzile ku vona vanhu loko va kota ku vona kumbe ku twa šwinene. I munhu wo randza ku vutisisa lešwi nga ta endliwa hi manyana; i kota ku šava venhu, e tindzhawini le'ti hambaneke, hi tihomu kumbe timbuti, la va kotaka ku nwi byela le'šwi humeleleke e tindzhawini leti. Sikombiso: e mutini lo'wu nga kule ku fana na Johannesburg, nanga yona yi tshama ka Sibasa, yi ta veka munhu la šaviweke.

- Munhu loye, o ta yingiseta e mindyangwini ya tiko, lomu va
42. holovaka hi ta ku pumbana vuloyi, hikuva ha šwi tiva loko ku file munhu e mutini, vanhu valava va nga ferwa va kota ku x vula unwana kwalaho ndyango wa vona, kumbe unwana e ka miti leyi va nga vandzakana na yona, lešwaku i noyi. Murhumiwa wa nanga o ta tiyisa lešwaku nanga, manyana, o kota ku bvumba. Murhumiwa o ta tika rata ku famba vusiku na nhlikanhi a ya byela nanga yaleyo lešwaku: "ku ta va mani na mani, va tile ku ta bvumberiwa la'nga dlaya šaka ra vona; kutani va vule "manyana". Va to va fika, nanga yi ta va yi šwi tivile khale lešwo noyi hi lowo karhi, hikuva murhumiwa o ta va a hlamusele šiyimo, šikandza, malangutelo, mafambelo ya munhu loyi va nga nwi pumba vuloyi.

Hi ta enghena e ka timhaka ta ku khoma noyi e ndzhaku kambe ha ha ri e ka timhaka ta ku rhurhisiwa ka muti.

43. Loko lava Jikeke e nangenani ku ta vutisa laha va faneleke ku rhurhela kona, šo sungula va ta hlahluviwa. Tinhlolo ti ta lerisa lešwaku va ya kha matluke ya misaka-šaka ya mirhi, loko va ya nehile, tinhlolo ti ta wela e henhla ka tluka rinwana e ka ya lawa va ya tiseke. Kutani hi lešwaku muti lo'wuntšwa lowu, wu fanekele ku akiwa kwala ku nga na muri wa vito rolero-nkuwa, širhomerhombe kumbe ntoma. Siku rero, nwini wa muti ne nsati wa kwe lo' nkulu a va ~~sika~~ etleri kona e kaya, kambe va ya etlela endzhawini leyi va yi kombiweke hi vula. Va fika va hlangana, va tivana, kutani mathyaka ya vona a hlayisiwa,

s387

(mathyaka hi vula ya loko va hetile ku hlangana), kutani hi wona a nga ta katsiwa na mirhi leyi nanga a nga ta pfuka a ta na yona
 44. hi ra mundzuku. Mathyaka yalawo a ta šwekiwa na matluka ya mirhi šitsalela, ndzhobvori manhengwana na manwana, va ta š tšhela matluka lawa e mbiteni va orheketa, va suka makuma ya muti lowuya wa khale. A va tlhaveriwe e ndzhaku ka šwešwo, kambe va nyikiwa "matiyiso" murhi lo'wu tiyisaka šwirho šwa milenge na mavoko e mahlanganeni ya šwona.

A va ha tlheleri kambe e rhumbini, kambe nanga hi yona yi nga ta byela va le rhumbini, ndzhawu le'yintšwaha leyi, lešwaku va ta yisela nwini wa muti nenkosikazi ya kwe šwakudya mikumba na šwitiro šwa vona. E madyambyeni ya siku ra vumbiri loko va hetile ku hlangana, va ta teka mathyaka yalawo ya nkari walowo, va hlanganise na mirhi na šwona va tota timbingu ta mirhi na ta
 45. mitwa leyi va nga nyikiwa hi nanga; kutani va famba va belela e hansi va pima lomu rihlampfu ra muti ri nga ta biyiwa ri famba ha kona. Swilo šwešwo šwi endliwa na va nga embalange ntšhumu, va lo "tšakatsa", wo nge i vanhu va lo ka "šimidzi" - e murundwini. Yinwana mirhi yi beriwa laha va nga ta siya nyangwa ya khoro; (loko mi nghena e mitini ya Vatsonga, langutisani kwalaho nyangweni, mi ta kuma ku beleriwile mhingo ku tšoloriwe ribye na šwona ku hingakanyiwile rinhi ro leha kona).

Mundlwane vanhu la'va sele e rhumbini va ta pfuka na vona va tleketlela nhundzu; vona va pfumeleriwa ku famba no vuya la dzhaweni yaleyo yi ntšwaha - le'yi vuriwaka "Murhaga", (karbe i rito ra Sisutu, hambi-šwi-ri-tanu. Va-Tsonga va ri tirhisa ngopfu.
 46. Nhundzu yi herile ku rhwariwa, tindlu tinwane ti herile ku akiwa; tinwana ta tokiwa hi tona tindlu le'ti kulu hikuva leti va nga rhanga va tiaka šwitanga.

Nanga ya vitaniwa, mbuti yo phahla timhamba yi leviwile. Loko yi lerisile ku tlhava na ku yevula, hi yona yi nga boša, kutani yi hlayisa ngopfu nšwanyeni wa yona, hikuva hi wona lowu wu nga to katsiwa na mirhi yo tola mmiri.

Šwešwi hi ta vulavula hi ta ku biyeleriwa ka mmiri wa vanhu

ku tiyisiwa lešwaku valoyi hambu va nga va languta hi tihlo rinwe, a va nga koti ku va endla ntšhumu. Kambe loko va nga tshuka va k humelele hi khombo na va lulamisiwile, ku ta vuriwa

47. lešwaku "noyi" u kona e šikari ka va muti walowo, kutani loko va nwi kumile hi vungoma, a a fanele ku dlawa hi tihari, kumbe a boheleriwa ribye e khwirini a ya hošwa e ndzheni ka šidziwa.

I nkomo i ka nwina vafundzhisi vo basa, šwinwe ni tihosi to basa, mi nga ta ta herisa širha šešo ša Vuloyi.

- Nšwanyi va nga si wu tirha ku x ri va tola, vanhu va rhanga va nyikiwa murhu wa marhumbu la' matsanana, la' nga šwekiwa a hlanganisiwa na murhi. Murhu lowu wu tšheriwe "nšungunšungu", murhi wo hlantšwa a ndzeni walowo Va-ka-Zulu va nge i "Otukululayo"; ma wu tiva murhi walowo a wu tsandzi hi ntšhumu, wu na matimba
48. yo humesa thyaka e khwinini, hambu tinhlampfura (Castor-oil) tu nga tsandzeka, wona a wu tsandzeki.

Va nwisiwa wa ha ri mišo, vavanuna na vavasati, madjhaha na vanhvana. Vafana na vanhwanyana a va nyikiwi wona, kambe va nwa "ntšwukelani".

Va ta paleka va bava va mhani, vamakweru siku lero, a ku tshamiwi e kaya; loko wu herile himikarhi ya nhlikanhi va ta vuya a kaya. Nkarhi walowo va ta kuma rikhwere ri šwekiwile, kumbe šidlamutani. Loko va hetile ku kapula va ta va va vitaneriwa ku ya tlhaveriwa.

U ta kuma murhi wa va hetile ke, u ta kuma šwikhalabyana na šwikhegudyana šwa vanhu šwimahlwana šwi enghenile kwale ndzeni kwabe, yo šwi na nsovo ku va languta kambirhi.

49. Nanga yi ta va buela va tshama hansi, va endla širhendzevuti, vavanuna va pheta hi le tlhelo ra vona, na vavasati šwi va tano. Nkarhi walowo va susile šwifinengelo šwa vona ku lo sala šwešwi va nga siva vumbhuri.

Ku sunguriwa hi mukhalabya a tlheveriwa murhi wa kona, e ndzhaku ku landzeta n nkosikazi ya yena, vanwana na vona va ta ta a ndzhaku, šwi ya hi vukulukumba bya malembe ya vona.

Murhi wo tlhavela wu ta va wu hisiwile, wu siriwile, na

s387

vona wu katsiwa na mirhundzu ya mfene kumbe na gulugulu, hikuva a hi ku fehla ka wona loko wu totiwile e tinhlangehi.

Tindzhawu le'ti tlheveriwaka hi le milengeni, kusuki na Swikunwana, e matsolweni, laha ku helaka ndhumbhi, e nkaveni, e 50. nkolweni, e mombyeni, a sikosini e marhakwini, e mavokweni kusuhi na tintiho na le Swikokolweni.

Tinhlanga ta le milengeni kusuhi na mikondzo, murhi lowu nga ta totiwa kona wu sivelela valoyi la'va randzaka ku teka nkondzo wa wena laha u nga kandziya kona, va ya ringanyeta ni mirhi ya vona va ku dlaya.

Ta le matsolweni, ti ku sivilela e henhla ka lomu u nga khidzama kona, hambi ku lo rhiyeketiwa hi k mirhi ya valoyi, yi nge ku endli silo. Ta le nkaveni, ti endlela kuri u nga tshuka u pavalele e ndzhawini leyi valoyi va nga ta va va yi ringanisile, 51. kutani va nge ku endli silo.

Ta le nkolweni ti sivele leSwi u nga ta Swi mita, vuSwa, nyama, byalwa, madleke kumbe tihove. Loko Swilo SweSwo Swi tSheriwe murhi wo ku dlaya, loko Swi fika kwalaho ku nga tlhaveriwa ku totiwa muri Swi nge hundzi kambe u ta Swi hlata Swi nga si enghena, kumbe loko ku ri na sifufununu sa sidyisa, u ta si khoma hi voko.

Ta le mombyeni na le sikosini ti basopa nhloko ya wena, ngopfu e henhla ka tilo; hambi ri nga ta ri lava ku ku tlumba u wela e hansi, ri nge Swi koti, ~~jkx~~ hikuva u biyeleriwiile.

Tinhlanga ta murhi wa le mavokweni hikwatu ti pfunetana 52. ntirho wunwe loko wo phema vuSwa le'byi nga tSheriwa murhi wa valoyi, byi ta wela e hansi u nga si byi ~~fk~~ fikisa a nonweni.

To hetelela ta le marhakwini ti ku biyelela lomu u nga ta tshuka u tshamile kona. Loko vutshamu bya kona kumbe sitshamu kumbe ndzhawu leyi u lavaka ku thama e ka yona Swi ringanyetiwiile hi mirhi ya valoyi, Swi nge ku endli ntshumu!

U biyeriwiile hikwawo mmiri wa wena, se ku sele Swo hetelela, u fanele ku tshama u tiyisiwiile kambe a ku si nyikiwa leSwi nga ta ku tiyisisa makumu.

~~laka~~

MM

/Loko.....

Loko va herile hikwavo nanga yi humesa dzovo ra šidzidzi; ku sungula hi ye nuna wa muti a tshama ka rona, a kokiwa hi yona
 53. hi matimba, le'šwo a loko u nga katekanga, u nga wa u ti baleša šikosi; ndzhaku ku ta landza nkosikazi va fambisa šwešwo hi ku landzelana ka vona. I ntirho lo'wukulu šwinene, lowu nga tekaka dyambu loko wu tirhiwa.

Mukhalabya na nkosikazi va ta famba na nanga kutani, va ya e tindlwini, na va khomile sambelo le'ri nga na murhi lo'wu nga khatsiwa ni mati yo titimela nanga yona yi ta va k yi tamerile tšhovo ra ntšila wa hongonyi. Yi ta peta tšhovo e matini, yi va haša hi rona yi engeta yi endlisa šwešwo e ka hikwavo le'va nga biyeleriwa; loko yi hetile vanhu, yi ta ya e šwitikweni lomu va
 54. šwekaka kona, yi ya nghena e tindlwini, e makhumbini ya tindlu, e malawini ya madjahaba na vanhwana, e malwangweni ya tindlu; yi nghenela šwivala šwa tihomu, timbuti, e šwihahlwini, šwa tihuku, yi ya hetelela hi le khorweni, yi haša murhi walowo.

Vanhu va muti walowo se va tiyisiwile; timpfalu ta vona a ta ha tšhavi noyi, va vuriwa "vanhu".

Mukhalabya u ta nyikiwa "nhloko" - i murhi lo'wu nga ta tshama e šwikwameni šwa yena. Loko a ya timhakeni to vavisa u ta teka wona, loko a nga si enghena e mutini, a wu phora, a ntšakunya, a teka marha ya yena a phela vokweni, a tota e
 55. mahlweni e šikandzeni ša kwe, a tlhela a šenhula wutsanana a vulavula timhaka wu ri kona e nonwini wa yena.

Vanhu va ta nwi fundza, marito ya yena a ta va na nkoka. Ku engetelela matimba ya murhi walowo, u fanele ku nyikiwa na ripfalu ra nghala, rona ri ta va ri siriwile, ri pfanganyetiwile na yinwana mirhi. Loko a tshinya munhu, munhu wa kona u ta rhurhumela ku fana na loko a twa nghala yi vomba.

Munhu loyi a yaka a ku endeni, kumbe e ku verengeni, kumbe a famba a šava šwinwana lešwi na yena a nga ta tlhela a šwi k šavisa, anga fambi-fambi ntsena a nga tiyisiwanga na ku biyeleriwa
 56. hi nanga, murhi walowu hi wunwana wa le mikulu e ka leyi munhu a fanekelake ku tshama a ri na yona.

Ku tlhaveriwa ka mmiri ku fana na šwešwi hi nga rhangha hi šwihlaya, kambe šwihambana ntsena hikuva kona wa khuvuriwa hi mafurha lawa a nga nkoka, lawa a tšheriweke e šikutswini hi "Vakalanga".

"Vakalanga" kumbe "Vanyayi" ku vuriwa "Va-ka-Valoyi". Rišoka rero i Va-Tsonga la'va tshameke na Vakalanga. I rišaka leri ri nga na mbitši le'yi kulu, a ri rhurhumeri loko ri šeka munhu hi tlhari kumbe mukwana, ri na mona ngopfu a ri tsetseleri, a ri tlheri loko ri vurile kuri ri ta endla "šokari" ri ta šiendla.

57. Tlhari ra vona ri lotiwo hi matlhelo mambini, lešwaku loko ri tlhavile munhu kumbe x šihari, mbanga ya kona x yi kota ku anama, kutani le'šwi nga tlhaviwa šwi hatla šwi fa.

Sivuriso ši kona le'ši nge: "manyani u khomile mukwana wa "Sinyayi," kumbe u vulavula "Sinyayi" hi lešwaku loko a yile e ka valala va wena, u vulavula hi to biha e ka vona, loko a vulavula na la'va nga riki valala, u endla le'šwo ingi valala a nga va byelanga ša ntšhumu.

- Kutani mirhi ya tinanga le'ti kulu yi kumiwa e ka vona; la'va yi kumaka a va talanga, k hikuva loko u lava ku tsema vunanga bya vona va ku lerisa lešwaku u ya dlaya loye a nga šaka va x wena ra šiviri-tatana, kumbe manana kumbe makwenu wa šinuna
58. kumbe wa šisati. Hi laha vo tala va tsandzekaka ku kuma vunanga bya vona ha kona.

Loko munhu a ya ku lulamisiweni e ka nanga le'yo tano, u famba a tamele homu kumbe nyimpfu le'yi nga na k ntšila wo anama wa šiphepherhele. Loko yi hetile ku ku tlhavela, yi ta teka šikutsu le'ši teleke hi mafurha lawa, kutani yi ku lerisa (nanga) ku nkhisama hi matsolo. Kutani yi ta tšhela mafurha e nhlokweni ya wena yi vulavula yi ku:

- "Nwina Valodzwi, vakalanga, nwana hi loyi, u tile e ka nwira ku ta kombela matimba yo biyeleriwa, u tile na homu kumbe na nyimpfu yo ta mi pfallula mahlo hi yona. Mi ndzi nyikile vunanga
59. bya nwina lešwaku ndzi ta pfuna la'va taka va khomile šwo tano. Pfallulani mahlu ya nwina, nwi endleleni le'swinena; a a kume

mikateko lomu a fambaka kona kumbe lomu a tirhaka kona. Nwi endleni lešwaku valoyi va nwi rivala; loko a tirha, a ri na vanwana, a a randziwi ku tlurisa vona, a a endliwe hosi ya vona hi tihosi le'ti nga ta va a ti tirha. "Dzovo ra šidzidzi na kona u kokiwa hi rona."

E ndzaku nanga yi ta enghenisa rinhi a ndzeni ka mafurha lawa, kutani yi ku byela ku ya lašwa. (Hi anakanya lešwaku mafurha lawa, i ya munhu, loyi va nga dlaya, kutani va hlayisa mafurha ya yena.)

60. E ndzhaku u ta nyikiwa "furha," rona ri vumbiwile, ri fana ne vurimba, na rona i mafurha ya munhu, kutani yi ta ku lerisa ku ri hisa u orheketa hi nkumba. Furha rero kambe u ta ri katsha na murhi wunwana wo tšwhuka, kutani loko u hola mali ya nhweti yo rhanga, u fanele ku teka pondzo u bohela na muri walowo šwinwe ne furha rero. Hambu u nga va u khomiwe hi malandzu le'mikulu, u nga tshuki u tirhisa pondzo yaleyo, i pondzo ya vakalanga, loko u vuyile a ku verengeni kumbe a ku šaviseni, u fanele ku fika u nyika nanga pondzo yaleyo. Nanga yi ku pumela lembe ku ya tshama rona, e ndzhaku ka rona, u fanele ku tlhelela e ka yona, u ya
61. bika lešwi u šwi kumeke.

Swešwi hi ta vulavula hi timhaka le'ti endliwaka loko mungoma a khoma noyi loyi a nga dlaya munhu. Hi vurile e ku sunguleni lešwaku e ka Va-Tsonga munhu a nga khomi hi vuvabyi, na šwona a nga fi ntsena, šwilo šwešwo šwo biha šwi endliwa na ku tisiwa hi valoyi.

Muti lowuya wu biyiwile, wu herile, vuvabyi ši nga šilo šo tshama e vanhwini na lešwi hambu tirhi tihosi ti khomwaka hi byona, a byi kayeri munhu. Hi nawu munhu u fanele ku hanya, a vabya kambe šo hetelela i rifu.

Ma šwi tiva nwina vahlayi, lešwaku Va-Tsonga la'va nga dyondzangiki a va ~~kut~~ tivi milawu ya ku tihlayisa e ku hanyeni.

62. Fambani hi mindyangu ya vona, mi kambela, mi ta kuma lešwaku šwi tano. Sungulani hi ku kambela munhu lo'yi a nga muaki wa muti, mi ta kuma lešwaku mati a nga ya tirhisi ku hlantšwa kumbe ku

hlamba ha wona, kambe u anakanya lešwaku ntirho wa wona i ku nwa, na ku šweka vušwa na byalwa. Vona mmirhi wa munhu, a nga tivi ku wu hlantšwa; languta meno, mangani lawa a guriwaka a Hospitala hi siku rinwe, ndza tshemba saka ri nga tala loko ku hlengeletywa meno la guriwaka hi viki hi vadckodela a šwibhedlhela šwa vanhu.

Munhu x u vabyile, tinanga ti vitaniwile ku ta ta nwi yimayima, ti tsandzekile. Sana ma ti tiva tindlela to tshungula munhu šana? Ndzi nga si ya a kule ndzi ta ringeta ku hlamusela.

63. Nkarhi wunwana loko vuvabyi byi tsandzeka ku huma e ka munhu ku vuriwa lešwaku "n'šwikwembu". Munhu loyi u fanele ku beriwa mantšomane, šwi nga šwingomana le'šwitsongo, kutani muvabyi o fanele ku tšinisiwa. Swingomane lešwi, šwi biwa nkarhi wa madyambu, loko vanhu va hetile mitirho ya siku, va dyile va lalerile; nkarhi wo saseka hi loko ku ri nanweti. La'beriwaka mantšomane nkarhi wunwana a nga hanya, a thwasa, a hundzuka nanga e ndzhaku; kambe loye hi vulavulaka hi yena šwešwi a hi tekeni lešwaku u tshunguleriwa vuvabyi byo fana na bya nhloko kumbe bya nyoka djundzu.

A nga holanga, u file, u lahliwile, x kutani va rila.

Va-Tsonga i vanhu la'va baka huwa le'yikulu loko va rila munhu l'a feke. Huwa ya vona yi nga twala ku fikela a Elim na le ka

64. Sundani - a Tiyiselani. Loko ku ri karhi ku riliwa, valoyi va karhi va bošwa mavito ya vona. I nkarhi wa tinhlori ta vangoma wolowo ku kuma x mavito ya vanhu valavo lešwaku va ta ya mukisa e ka vona.

Viki leri taka va suka va ya Mungomeni. Va famba šwinwe na va lava va nga va anakanyela vuloyi. A va hambani, na laha va etlelaka va fanele ku va a ndzhawu yinwe. Na na vusiku, loko x unwana a huma ku ya tipfuna, o fanekele ku huma na vanwana.

Siku va fikaka e mungomeni ni madyambu a va nyikiwi šwakudya šwo tiya, va dya lambaza, hikuva va ta nwa mhondzo mundzuku na mpundzu. Mhondzo leyi, i dzavadzava, le'ri nga khuvutiwa hi tšhəri. Mungoma o byeriwile khale loyi a nga noyi, kutani a ndzekweni wa yena ku tšheriwa mhondzo le'ya matimba le'yi dakwaka.

65/H1 vusiku.....

65. Hi vusiku byebyo nanga kumbe mungoma a nga etleri, u fanele ku lava huku a dlaya, a teka ngati ya yona a yi tshela e nhunguvanini, a ye tsela sigodana a yi tumbeta e hansi a seletela. Nhunguvani yaleyo ya ngati u yi tselela laha a nga ta va tshamisisa kona mundzuku loko a va vumisa. Hi lešwaku loko l'a nga ta va a khomiwile vuloyi a kaneta loko a nwile mhondzo, u ta yisiwa lahaya rivaleni, kutani u ta tshamisiwa laha ku nga vekiwa kona ngati.

Loko va nwile, mhondzo yi ta dakwa la' nga hlawuleriwa vuloyi Dzavadzava a ri ku veki, hambi wo ka u nga ri noyi, ri nga ku dakwa. Kambe loko a kaneta lešwaku i noyi ku ta yiwa e rivaleni, kwalaho ku tseleriwa nhunguvani ya ngati. Mungoma kwalaho o ta va tshamisisa hi risaka ra vusaka bya, loko ku ri na

66. tihosi na tindzisena o ta va veka hi tlhendlamana ka vona.

Mhaka yaleyo ya metshamisisele yalawo, hi yaleyi yi kondzaka yi tsema vanwana timpfalu, hikuva a va twisisi kuri hi yini mungoma a va tiva.

Mungoma o ta sungula a teka yaloyi va nga te i noyi a nwi tshamisa kwalaho ku nga tseleriwa ngati. O ta lerisa mantšomani kuri a sungula ku tshayiwa. Kambe tiva na šwona lešwaku loko ku yiwa a ku khomeni ka valoyi ku ambariwa madzovo ya šwihari le'swi tshavisaka ngopfu. Loko u ri na vatoya siku rero mungoma u nge nwi langutisi kambirhi. U ta kuma a m ambele ntshiva wa dzovo ra

67. nghala e nhlokweni ku tekiwile na dzovo ra yona ku funengeriwa. Meno na dzovo ra nhloko ya yona šwi languteka wo nge ha kunene nghala ya hanya ~~ka~~ hakunene.

Dzovo ra šikhova le'si yevuriweke hi nawu wa kona r'a mbariwa na rona. Wa tiva šikhova i šinyanyana ša vuloyi, kutani vanhu va š! tshava ngopfu.

Madzovo ya tinyoka na ya šwintlenwana na wona ya tatisa šwiambalu. I mavokweni ku bohiwa matšhovo ya tihongonyi a m milengeni ku bohiwa matšhovo na tingoda.

O ta sungula a va sumela risimu ro katsa marito lawe: "Nwasongani khelu, famba u ya teka, u ya teka mungoma-ka".

Loko a hetile ku tsinanyana, o ta lerisa lešwaku va miyela

68. ku ba mantšomani na ku yimbelela. Se u ta sungula ku va vumisa
a ku:

Mungoma: E ka nwina le'va nga ta e ku bvumbiweni

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: E šikarhi ka nwina ku na munhu wo tika.

Vanhu: Si ya vuma.

Mungoma: Munhu wa kona o kwala tlhelo ra vuhumadyambu.

Vanhu: Si ya vuma.

Mungoma: O le tlhelo ra vuhumadyambu

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: O le nwalungwini.

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: O le dzongeni.

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: Munhu wa kona i wanuna.

Vanhu: Si ya vuma.

Mungoma: Munhu wa kona i wansati

Vanhu: Si ya vuma

69. Mungoma: I wansati

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: Wansati loyi i ntivula kambiri.

Vanhu: Hi matimba - Si ya vuma.

Mungoma: Muna wa yena o le ku verengeni

Vanhu: Si ya vuma, si ya vuma.

Mungoma: Nsati yaloye u tshamile tlhelo ra vupeladyambu

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: A ni vumi - na?

Vanhu: Hi matimba, si ya vuma

Mungoma: Nsati loyi u na nyoka

Vanhu: Si ya vuma

Mungoma: O ni nyoka

Vanhu: Si ya vuma,

Mungoma: A ni vumi - na?

Vanhu: Si ya vuma, si ya vuma, si ya vuma.

Mungoma loko a hetile Šwešwo, o ta engeta a suma risimu reriya a va ri yimbelela. Nkarhi walowo o ta tšina a dzuka minyuku, a tlulela e henhla, a ri karhi a hefemuteka. Swiambalu
 70. Šwa yena Šwinwana, Šwi ta ntlurhuka Šwi wela e hansí, o ta yima a rhurhumerisa mmiri wa yena hikwawo, a wu kavangisa. Pho mani, u nga ha vulavula loko wo nwi vona-na! Loko a suka kwalaho, o ta duma a ya kwalahé va nga tšelela nhunguvani ya ngati, o ta fika a susa nsati yaloyo kwalaho, a tšela hi mbhinyi wa tšhovo ra hongonyi, a yi humesa, a tšululela ngati e hansí e mahlweni ya wansati yaluya, a tlhela a teka tšhovo a ba wansati yaloye a tshame kwalaho a ku: "U vume wena mtakati" hi lešwaku: "Pfumela, wena noyi".

Ma Šwi tiva vavasati i vanhu va rhumbu, lešwi ku nga kumiwa
 71. nhunguvane leyi ya ngati kwalaho a tshame kona Šwi ta engetelela ngopfu ku tšhava ka yena. E nkarhini walowo a nga ha koti no vulavula, mungoma u ta nwi vutisa loko kunene a nga ri yena l'a nga dya munhu loyi va nwi hlahluvaka, hi ku lahlekeriwa hi miehleketo nsati loyi o ta pfumela, a tlhela kumbe a hlamusela lava a a ri na vona k loko va nwi dlaya.

Se ku ta hangalakiwa ku yiwa a makaya laha noyi luya a nga ta yisiwa e mahlweni ka hosi. Nsati luya wo pfumala nandzu hi luya-a-, va bohile hi tidzwa, va ya ku dlayeni va fayetela marhambu ya yena, nkarhi wunwana va pfanga vo tlhela va tshivela ndzilo va hisa nyama ya yena!!!!

72. Nhlamuselo: Tivane lešwaku a ku na munhu loyi a nga khomiwaka valoyi ntsena a nga ri na ntšhumu leši a tlulaka vanwana hi šona. Loko u lo fuma, u ri na tihomu na timbuti to tala; loko wo hamba u pfuna mavele yo tala u tlula vanwana, ngopfu tindzhuna ta hosi; loko u lo tlhariha e ku vulavuleni ka timhaka, u hamba loko u vulavula u byela hosi ya tiko šwitundušo šwo saseka, lešwi amukeriwaka hi hosi; loko ko twala vito ra wena e tikweni - tiva lešwaku ku hanya ka wena ku ta hetelela hi ku vuriwa "noyi"- . A ku nga ta kota ku pfuna mavele, hi leši u tekaka vanhu na vusiku va ya ndandawula masimu ya wena; a ku ta andzela hi mintlhambi ya

73. tihomu ne timbuti, hi lešwi u nga na vuloyi byo tsutsula šwifuwo šwa vanwana hi ku: "šwi file", kasi u šwi ~~xi~~ tekile hi vuloyi šwi ta hundzuka šwi hanyela wena.

Mhaka ya vuloyi e ka Va-Tsonga, hambu kuri e ka Va-Kriste, ya ha ri kona šwinene-nene. Vanhu la'vo tala va tshika na ku enghena kereke hi nsoto, va ya a tinangeni, wa ya hlahluva. Vutisani tinanga le'ti kulu, mi ri vambirhi, loko ti nga si vona madjakani a ta ta hlahluva vula, mi ta hi byela lešwaku lešwi hi vulaka kunene hi šwona.

- Tiva šwinene kambe lešwaku a ha ha šwi koti ku bohelela šwithungulu e nhanwini ku fana na khale, kambe ringeta ku teka
74. kumbe hembe ya mudjakani u ringetela kwala nhanwini wa yona, u ta kuma ku enghenisiwile šwitshungulu hi le ndzeni ka nsomo wa hembe, šwi enghenisi wile šwi rendzeleka nkolo wa yona.

A šwisutini šwa tiburuku kumbe tirhoko, ku na šwitshungulu, u ta kuma ku boheleriwile mafundzu ya miri e ndzeni ka furu. Hi šwi vonile ngopfu loko vadokodela va hlurisa vahu loko va kambiwa loko rihanyu ra vona ri sasekele ku tirha e migodini.

- Swešwi hi ta vulavula hi kamba ta munhu loyi a navelaka ku thwasa. Šwona a hi vuvabyi, kambe ku na tinhlamusele to tala e
75. henhla ka šwona. E ka Va-Tsonga a šwi endleki kuri munhu a nga tshama a hlayiwa lešwaku va rišaka ra ka nwina a va ri tinanga, kutani wena u tshama u kondza u fa u nga endlangi nanga, hi nawu, u fanekele ku hetisa lešwi u nga hlayetiwa šwona. U ta byeriwa e mantšomanini, laha u nga vakatšhela kona na madyambu loko va ri karhi va tšina.

- Mufana wunwana a enghena šikolo a huma mitini. Loko a ri kaya, a tolovela ku ya laha ku biwaka kona tingomanyana. Muthwasisi hi loko a sungula ku byela mufana loyi lešwaku va kokwa wa yena a va ri vangoma ku tlula yena, nanga, hi loko yi teka tinhlolo yi
76. ti hoša e hansu, yi vutisa mufana loyi, lešwaku a nga si vona siku rinwana ku enghena x nyoka e lawini ra yena-ke? Mufana, a hlamula hi ku tšhava, a tiyisa lešwaku yi tshama yi enghena. Nanga yi nwi hlamusela lešwaku a yi nga ri nyoka, kambe a va ri va kokwa

/wa yena.....

wa yena, la'va teke ku ta nwi twisa na ku nwi huhutela šwa vunanga bya vona e ka mufana loyi.

A hi yimeninyana hi hlamusela timhaka ta tinyoke na šwinwana šwihari loko va šwi vulavulela. Mi twile lešwaku šwivongo & šwinwana šwikumiwa šwi kumbuka homu, ngwenya na tinhlanga ta milambu. Swilo šwešwo a šwi yuriwi ntsena-ntsena, šwi kombisa
77. lešwaku va kokwa wa vanhu lava, a va ri va ka Makhuvele, a va x rindza "nhlanga" wa nambu va ku "mavele!! Nhlanga walowo, loko va vona unwana a wu tshovile, kumbe a wu tshemile, a va dlaya munhu wa kona, va tlhela va teka rihlanga reri ri nga tshoviwa, va ri hlayisa hi mukhuva lo'wo saseka, loko ku endliwa šwona, va ka risaka hikwavo, la'va nga kusuhi, va vitaniwa ku ta puta risaka ra vona, "rihlanga", le'ri nga vavisiwa.

A hi vuyeleni e ka ta k mufana luyaa, wa šikolo.

Kutani loko a twile marito ya nanga, o ta ya byela va le
78. kaya, na vona va ta tiyisa marito ya kona. Ma šwi tiva munhu wa nyawuriwa hi risimu loko ri yi mbeleriwa, na yena mufana o nyawurile hi mantšomane loko a biwa, a sungula ku tšina, a tiwisela hanshi. Nanga nkarhi walowo a nwi vonaka a ri hanshi, "Yi ta ya e ka yena, yi fika yi nwi nyika mirhi yo fana na ya va-nwa-ntshemulo. Yi ta nwi vutisa šwivutise le'šwo fana na lešwi: "A ku voni munhu unwana wo tšhavisisa, la'nga fa khale a tlhela a pfuka kwala mahlweni ka wena-ke?" Loko mufana a nga hlamula lešwaku u vona 'šwimanimani' la' nga fa khale, o ta vuriwa lešwaku u "bvumbile".

Nanga yi ta hatlisa yi lerisa va ka vona ku tisa mbuti.

79. Mbuti leyi, yi ta funengetiwa hi nkumba, šwinwe ni mufana na nanga, loko va funungurile, yi ta teka mukwana wa "Sinyayi", lo'wu nga lotiwa hi matlhelo mambirhi, yi tlhava mbuti hi le khwirini x ra yona. Mufana o fanele ku nwa ngati ya yona, a vekerile nomo kwalaho mbandeni ya kona.

Loko a hetile šwešwo, nanga yi ta nwi teka a ya tshama na yena e & ndlwini ya yona, laha ku nga na mirhi ya tinšakanšaka. Kona o ta dyondzisiwa mavito ya tinhlolo, na mavito ya mirhi.

- Ndzhaku mufana o ta fihleriwa šwinwana lešwaku a ya šwi lava a šwi
80. kuma; loko a šwi kumile, o ta vuriwa lešwaku o karhi wa thwasa. Ndzhaku mufana o ta suka a ya enghena e šidziveni le'šo ke'nta. O vuriwa lešwaku o ya lava mirhi leyi faneleke ku tiyisa vananga bya yena. O ta tshama nhweti va nga nwi voni. Kambe tivani ~~iax~~ lešwaku vutihari bya nanga kwalaho byi šisa vanhu. Munhu loyi, a nga tshami kona a šidziveni, o le kaya a ndlwini ya nanga, o huma ntsona hi mano manwana loko a lava ku ya tipfuna. Na šwona a nga ka a nga ~~xmxa~~ voniwi hi munhu hikuva a ndlwini ya nanga a hi ndzhawu le'yi vanhu va muti va talaka ku fambela e ka yona, yi hlawulekile. Nanga yi ta byela vabi va mantšomane ku hamba va
81. pfuka na mišo va ya bela matsomane kwalaho šidziveni, na na madyambu va fanele ku tlhela va ya ba.

- Loko ku herile nhweti, o ta pfušiwa, yena mufana, wa ha ri mpundzu a ya nghena kwalaho šidziveni, la'va baka tingoma va nga si ya. Loko se va bile, o ta k humasa nhloko yi ku'tangunuku,' ~~x~~ nkarhi walowo o ta va a khomile šikhwamanyana ša dzovo, leši taleke hi tinhlolo ni mirhi, ni ya maribye ya tinsakanšaka. (Swilo šwešwo o šwi nyikiwile hi nanga mpundzwini walowo) Vanhu va ta phokotela mavoko, va yimbelela tinsimu ta la' nga thwasa. Va ta suka na yena kwalaho nambyeni va nwi heleketa e kaya va tsakile
82. na šwona va ta nwi fundzha ngopfu. Tata wa yena, loko a file, ndzisana ya tata wa yena, kumbe malume, va fanekele ku nwi hlavisa hi lešwaku va humesa homu timbuti kumbe tihuku, va tlangela lešwi a nga thumba thevele ya vakokwa wa yena.

Nanga se yi hetile ntirho wa yona. Mufana o tshama na nanga, va famba-famba šwinwe, hi yena a ~~x~~ rhumiwaka ku famba a tšela mirhi ya yona. Tindzhawu tinwana ku rhumiwa yena a ya tshungula, i nanga, yi tiyile. Loko va ta hambanela makumu o fanele ku thyiwa vito ra vunanga, leri a nga ~~tamxx~~ tiviwa ha rona.

83.

Ta magandzelo

Ha ha ku vula lešwaku va-ka- "Mirindza nhlanga", va nga va ka Makhuvele, va kumile rihlanga ri tshoviwile, kutani va dlaya munhu loyi a ri tshoveke, va tlhela va vitanana ku ta rila ni ku tšhavelelela rihlanga leri. Switano ni le ka va-ka-homu, na vona

/i nkosi.....

1. nkosi lo'wukulu loko va nga tshuka va kuma homu yi file.

Siku ri kona, leri kunene va fanekeleke ku dlaya homu ha rona. I širilo le'šikulu, kambe šwi ta endlwa hi šikhongelo ni šitšhavu le'šikulu, na kona tinganakana ta ka vona tiri kona siku rero.

A hi voneni hi laha va endlaka ha kona loko va ta ka va humesa gandzelo. Vanhu valovo, va ka homu, a va navela ku fuwa ku tlurisa vanwana, na kona ku twakala vona e tikweni lešwaku hi vona va nga
84. na tihomu to tala, mavele yo tala na šwinwana.

Kambe loko vo vona šwešwo šwi nga va teri, va fanele ku hlengeletana va humesa gandzelo. Nkulukumba wa le risakeni ra kona hi yena la fanekeleke ku thethelela siku rero.

E ku sunguleni ku tisiwa homu, le'yi fanekeleke ku humeseriwa gandzelo. Nkulu wa vona o ta teka mukwana, a dlaya, vanhu va nwi khomerile yona. Siku rero na vavasati va fanekele ku va kona. Loko va hetile ku yevula va bošile šwa le ndzeni, nkulukumba o ta teka nšwanyi, kutani va ya na wona hikwavo e sirheni ra tata wa
85. khale; loko va fikile kona, nkulukumba o ta teka nšwanyi lowuya, a wu tšhela kwalaho henhla ka sirha kutani a tlakusa rito a ku:

"Hi tihomu ta hina, na mavele ya hina na timbewu ta hina, hi ku humesela gandzelo hi leri, ri amukeri. Tihomu ta hina a ti tali ti hi tsandza no ti pfaelela e šwivaleni, mavele ya hina a tale a kondza a boša na madulu. Tinyama na tona ti nga vuriwi ku tala ka tona, madzovo ya šwihari le'šwi dlayiweke siku rinwana na rinwana a tata miri a nembelela ku vonaka lešwaku ku dyiwa nyama siku rinwana ne rinwana laha ka hina. Vana va hina va va le'vanyi-
86. ngi vanwana va pfanga vo tšha tintiho hi ndzilo hi ku tshandzeka ku va hlayisa hikokwalaho ka ku tala ka vona. Hambi hi mi humesela magandzelo siku rinwana ne rinwana, a mi na mhaka na hina, a mi hi fuwisi; kasi vanwana va fuwisiwa hi šwikwembu šwa va ka vona mi holovela yini šana? Mi lava nyama - ke? Hi yaleyhi hi mi nyikaka yona. Mi lava byalwa? Hi byebyo, byalwa vusilwa, vitananani mi ta ta nwa, mi ri karhi mi šekelana nyama yaleyhi hi nga mi nyika yona mi avelana yona hi vutlhari lebyi mi nga na byona; fole na
87. rona hi leri, siyelenani, mi pangelelani e tinhunguvanini ta nwina,

/ti tala.....

s387

ti tala ti ko ti tlhemuka. Hi yingiseni."

Nkarhi walowo hikwavo va miyerile, na vana va mamisiwa lešwaku va nga tshuki va rila. La' vavanuna va ntluntlamile hi milenge, va hefemula ~~kw~~ khwatsi.

Kunene ku gandzela ka Va-Tshonga i ka khale, a ku sungulanga šwešwi, i šwilo lešwi a šwi endliwa hi vakokwa va šikandza-tsolo. Marito yo tala ya vona, na mavito lawa a va vitana mirhi ya vona ha wona, ya lahlekile hikuva a ku ri hava la'va hlayiseke šwilo lešwi hikuva a ku pfumaleka vatsari. Hambi šwiritano, loko nkarhi
88. wa ha ri kona, vanwana va ta famba va hlengeleta šwilo šwešwo, ngopfu va ta šwi kuma hi ku famba va vutisa e ka vakhegulu na le ka vakhalabya. La'va nga ta nyikiwa ntiro walowo va faneketele ku va vanhu la'va nga ti tiviki ngopfu kambe va va vanhu la'va hanyaka⁴ ku fana na vona nkarhinyana walowo.

Magandzelo ya Va-Tsonga a nga endliwe ntsena loko va navela ku fuwa, e, e, a endliwa e ka mintiro le'yo tala. Siku rinwana hi vonile la'va humeseke magandzelo loko va rima a rumbini laha ku nga fela mukhalabye. Nsimu yoleyo a yi nyikiwile rikota ra kona.
89. Hi loko a endla tsima, a vitana šwipani šwa tihomu šwi ta ta rima. A a šwekile byalwa le'byo tala.

Loko va nga si byinwa vakhalabye vambirhi va kile hi šindzhekwana, va suka va kongoma laha ku nga na sirha. Hi ringetile ku va landzelela hi ya vona lešwi a va šindla; kambe a va ~~q~~ pfumelanga. Hi kombele hi wa hi matolo ku ri hi yavu kona, kambe a va pfumelangi, vo lo hi pfumelela ku yimela kulenyana na vona. Lešwi va šwi vulavuleke a hi šwi ~~kw~~ twanga ngopfu, kambe marito lawa a ya vulavuriwa a a ri yo kombela lešwaku mukhalabya a nga
90. tshuki a nyangatseka loko a twa huwa ya šwikomu; na lešwaku ~~m~~ ntukulu wa vona hi yena la' nga endla byalwa lebyi va taka va ta byi suma, byalwa le'byi nga endliwa i bya tsima ro rima rhumbi ra kona.

Mpfula lembe rero a ku ri hava; mavele ya tšwhile loko a rhumbuka. Hambi šwiritaro siku rinwana hi vutisile mukhalabya loyi a nga ya humesa magandzelo siku leriya lešwaku hi yini mavele

s387

a nga kumekangi! Yena a hlamula lešwaku i nandzu wa hina, hi nga ala hi nwi landzelela loko a ya humesa musumu wa ndzheko wa byalwa. Kutani mukhalabye loyi a va ya nwi sumela o karihile hikuva o twile šwigingi šwa milenge ni marito ya vanhu vambe, kutani o kwatile

91. a hisa mavele.

U tivonela loko u nga tshuka u yile laha va gandzelaka kona Va-Tsonga, siku rinwana va nga šwi rivala va ku ~~mdm~~ endla khombo. Kambe nkarhini lowu wa šilungu, hayi, va thambile, va ngo ku venga ntsena.

Hi te magandzelo a humeseriwa šwilo le'šwo tala. Loko munhu a ha ku hlomisa nsati, šwikwembu šwa sumeriwa hlomisa rero; loko nwana a ha ku velekiwa, loko munhu a ha ku vuya e ku verengeni, loko ku laviwa ku dyiwa miroho na šwifeki le'šwintšwha, šwilo šwešwo a šwi endlile ntsena šwi nga sumeriwanga šwikwembu.

92. Swiyila šwa ha ri kona e ka šwinwana, ku fana na mavabyi, vamatlulane, šwiyla e henhla ka tinsimu na le ka šwiambalu.

Va-Tsonga va na šitšhavu e henhla ka tihlayisa e henhla ka mavabyi. A hi vanhu vo randza ku enghena laha munhu a vabyaka kona. Va anakanya lešwaku munhu la' vabyaka a nga fa loko ku nghena-nghena vanhu. Hi hlamuserile e ku sunguleni timhaka ta va 'dangameno' na la va nga djitama kunene. Volavo, na loko va nga tshikiwa va hanya, va nga dlawi, a va fanekeri ku enghena laha ku nga na mavabyi la' vabyaka ngopfu. Vari va hisa, mavabyi o ta

93. hatla a fa. Nawu wunwana hi lowu! Loko wa ha ku teka nsati, loko kumbe wu ri nkarhi wa nwina wo lumula nwana, kumbe matolo a ku hlangene ni wansati, kumbe wansati a hlangene ni wanuna, munhu yaloye wo tano a nga tshuki a nghena laha ku nga na mavabyi; kambe loko a lava ku enghena, a ri karhi a ti tiva lešwaku a u endlile šwešwo hi nga šwi vula kwalaho henhla, u fanekele ku tshova ribyanyi ro khoma, a fika a tlhoma mavabyi a mombyeni, hi le kusuhi na thavathava.

Va-Tsonga loko mi va vona va tšhava ku yisa vanhu e ka vadokodela va ya hlayisiwa hi vona, vari munhu o ta fika a fa,

94. hikuva la'va tirhaka kona va hlangana na vasati va vona a makaya

s387

lomu va etlelaka kona. Mhaka yaleyo a va yi twisisi na Šwitshanana. Mi nga anakanyi lešwaku va tšhava dokodela wa mulungu, e,e, ngopfu hi Šwolešwo.

"Matlulana" i mhaka yinwana leyi Va-Tsonga va yi tšhavaka. Hi lešwaku loko nwina vavanuna mi tivene na wansati wunwe, kumbe nhwana o tshama a hunguka a nga si tekiwa, kutani a ya tekiwa hi wa vumbirhi wanuna, nuna la' nga hungikisa nhwana loyi a nga tshuki a tsemakanya e mutini wa loyi a nga teka nsati yaloye loko a vabya, loko a nga ta, kanwe-kanwe nuna luyaa o ta raha ribayi -

95. hi lešwaku o ta fa.

Tinsimu ti na mpimo wo yimbeleriwa ka tona, u nga tshuki u yimbelela risimu ra rifu loko ku ri karhi ku tshakiwile, u hlola yini? Loko u nga tshuka u endlile šwešwo, u ta vuriwa noyi l'a loyaka na nhlukanhi. Loko. Vafundzhisi va dyondzisa tinsimu ta ku lahla vanhu, a ri ri khombo le'rikulu e ka Va-Tsonga, a va ri ku hloleriweni lo'kukulu šwinene. Kambe ma tiva a va nga vuri le'šwo va tšhava a vo miyela.

E ka Šwiambalu na kona ku na milawu ya šwona. U nga tshuki u boha buruku ya wena hi ringoti kumbe ridzwa, u ta dlaya vanhu

96. hi šiviti. Vari: "Wa hlola," loko u ri na nsati o ta ku byela lešwaku o tsakela lešwaku a hatla a fa.

U nga tshuki u byevula misisi ya wena hi nsinghu, u rila mani - ke? Šwi endlwa loko ku file šaka ra wena le'rikulu.

Swa ha ri kona šwo tala lešwi hi nga tshalaka, kambe n vonani, vini a va randzi kuri munhu a tala ku tlurisa laha va pimeke kona. Hikwalaho hi ta kombela ku vulavula hi ku komisa e ka "šwiyla" e šikarhi ka Va-Tsonga. Nkarhi wunwana loko šwi tsakisile vakulukumba va hina, va ta tlhela va lerisa lešwaku ku tsariwa šwinwana. Nkarhini:

97. walowo va ta tsala va engetela e ka buku leyi hi šwinwana šwa lešwi šwi saleke. Swa fana na šwiyla šwo famba e ndleleni, šwo thamisa e hansi, šwo pela milambu na šwinwana šwo tala-tala.

Kambo hi nga pfala buku ya hina a hi kombela ku vula šwinwana lešwi nga ta tsakisa na šwona a hi šwo "yila," kambe šwi khomene na ku yila hikuva loko munhu loko a nga šwi endlange, wa sandziwa,

s387

na kona o vuriwa ntlunya, hi lešwaku munhu l'a nga rivala, a nga doni — šiphukuphuku.

Lešwi Va-Tsonga a va nga pfumelero vana va vona va vanhwana ku ya šuša na madjaha ya vona ri kondza ri ša, madjaha na

98. vanhwana valavo a va ringeta kuri va kuma murhi lo'wu nga endlaka lešwaku vatšwari va šwi rivala kumbe ku va etlerisa vurhango lebyi kulukumba. Ku na misaka ~~na~~ mirharhu ya mirhi yo tano:

1. Ntšila wa mhisi, hi le makuma ka wona,
2. Vurivata,
3. Byere.

Dzaha loko ri tiva lešwaku vatšwari va nhwana wa rona va nwi risa ngopfu, ku va thambisa ka šwona, u ta ya valavela "ntšila wa mhisi." Ntšila lowu, a wu tirhisiwi hikwawo, kambe ku laviwa ntsena e makumu ka wona hi lex šitšapileni. Djaha ri ta nyika

99. nhwana wa rona lešwaku a ta wu hisa na madyambu.

Loko va hetile ku lalela se va šaša va ri kari va orha ndzilo, vatšwari ni vana, nhwana loyi, u ta ya teka tihunyi a ta tshivela. Nkarhi walowo u ta teka ntšila walowuyane o wu hoša šwinwe k ni tihunyi kwalaho ndzilweni. Yena a nga ha thami kona l'a šitikweni, o ta yimela a kule, kumbe o ta suka a ya lawini ra yena a ya teka vuhlalu kumbe a ti endla wo nge wo lave-lava šwinwana a pima ku hela ka ku tšwaha ka murhi lowuya. Kutani hikwavo va-lava va nga wu dzaha, ku etlela ka vona va to "dju" vurhongo, va nga ka va nga

100. twi loko munhu a enghena, kumbe a huma, kumbe hambani a lo ta a ta etlela kwalaho ndzilweni va nga ka va nga nwi twi. "U va ošerile ntšila wa mhisi," i "hitana" rinwana ra Sitsonge hi lešwaku: "u va endle kuri va rivala. Vanhwanyana va Va-Tsonga va pfuneka hi mukhuva walowo loko va navela ku ya a ku duveni. U ri yini?"

"Byere" i muri lo'wu wu dyeriwaka la'va nga na matimba yo "nyika" kumbe ku "pfumelela" šilo. Loko vatšwari va tiva lešwaku titšara yo karhi a yi randzi ku pfumelela nwana loko va kombela ku nwi rhuma, va fanele ku "nwi dyela "byere" a ta ku "byerere,"

101. a pfumela.

"Marivata" i murhi lowu wu tšheleriwaka vana loko va lavu ku

K24 / 7

35*

101 cont s387

lumuriwa lešwaku va ta rivala mana wa vona na vele.

Twana lešwi va šwi endlaka Va-Tsonga, loko djaha ri nyenyiwa. Ku laviwa šimanga, kutani djaha rolero ri kangatela makatla, va ši tlhavela kwelaho e nhlane. Vanhwana loko va twile šwešwo, va ta ri randza djaha rero kutani.

Nhwana loko a pfumala mavele, u fanele ku ya rilela šitsalala. I rišaka ra murhi wunwana lowu va nge loko u bile wona wa rivala.

Hi ta yima kwala hi nga ta tlula milawu. "Thu, - rhurha weše!"

END S. 387.